

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/86906>

Please be advised that this information was generated on 2019-02-16 and may be subject to change.

De natuurbeleving van Jean-Jacques Rousseau

Het artikel over de natuurbeleving van de Franse politieke filosoof en botanicus Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) komt uit de nalatenschap van de sociaal-politieke filosoof en sociaal-historicus Ger Harmsen (1922-2005), die met Rousseau ook een passie voor mossen deelde. Het artikel maakt duidelijk dat natuurbeleving zelf een historisch verschijnsel is. Terwijl de natuur in de romantiek gebruikt werd om gevoelens uit te drukken, waren Rousseaus natuurobservaties zakelijk, net als bij Linnaeus. Dankzij Rousseau kwam Malthus tot botaniseren en met zijn aandacht voor de metamorfose van planten ging Goethe als vertegenwoordiger van het opkomende evolutionair denken een stap verder dan Rousseau.

INLEIDING

Bob Reinalda, Radboud Universiteit Nijmegen

Het verband tussen milieuactivisme en sociale geschiedenis is gemakkelijk te leggen, getuige bijvoorbeeld het themanummer van *Brood & Rozen* over milieu en geschiedenis.¹ Dit betreft zowel de klassieke arbeidersbeweging, die zich deels niet, maar op verschillende manieren ook wel om natuur en milieu bekommerde, als de natuurbeschermings- en milieugroepen die, hoewel zij oudere voorlopers hebben, tot de ‘nieuwe sociale bewegingen’ worden gerekend en die natuur en milieu een hoge prioriteit geven in economie en politiek. Doordat de archieven en publicaties van deze groepen en bewegingen bij officiële archiefinstanties worden ondergebracht, wordt het onderzoek naar de geschiedenis van het milieuactivisme op langere termijn bevorderd.

Ger Harmsen bezig met zijn geliefkoosde hobby: mossen bekijken (collectie Floor van Gelder)

Maar hoe staat het eigenlijk met de natuurbeleving van mensen en hun organisaties? Die laat zich nog niet zo gemakkelijk vatten. Dik van der Meulen, die onlangs het boek *Het bedwongen bos. Nederlanders en hun natuur* publiceerde², verbaast zich erover dat tegenwoordig iedereen van de natuur lijkt te houden. Hij wijst erop dat er niet altijd sprake van natuurliefde is geweest en dat de belangstelling voor de natuur aan sterke verandering onderhevig is geweest. In de 19e eeuw moesten 'woeste gronden' vooral in cultuur gebracht worden en konden moerassen en oerbos beter worden opgeruimd. Hij ziet 1870 als een keerpunt, omdat verschillende mensen toen de waarde van de natuur begonnen in te zien en op grote schaal belangstelling voor de natuur stimuleerden.

Ger Harmsen ging in 1992 in zijn boek *Natuurbeleving en arbeidersbeweging* dieper in op die verandering. Hij begon zijn uiteenzetting met de Duitse links-socialistische filosoof Theodor Lessing, wiens boek *De ondergang van de aarde door het menselijk vernuft* in 1924 was verschenen.³ In 1927 stelde Lessing op een congres van de Liga tegen Koloniale Uitbuiting en Imperialisme in Brussel de vraag aan de orde, hoe de dreigende ondergang van de aarde te voorkomen. Zijn linkse geestverwanten gingen nauwelijks in op Lessings betoog en zagen hem vooral als een zonderling. Maar 45 jaar later, in 1972, kwam de Club van Rome in haar toen gepubliceerde rapport *The Limits to Growth* tot dezelfde vraagstelling, net als veel natuurbeschermings- en milieugroepen nadien.

Voor een goed begrip van de natuurbeleving, in de zin van kennis willen nemen van de natuur en die als zodanig waarderen, kwam Harmsen terecht bij de 18e-eeuwse Franse filosoof en natuurvorser Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Hij beschouwde Rousseau als verbindingsschakel tussen de verlichting en de romantiek. In de romantiek bedienden kunstenaars zich van de natuur om stemmingen en gevoelens tot uitdrukking te brengen, terwijl Rousseaus natuurobservaties zakelijk waren en de lyrische weergave misten van de gevoelens die de natuur oproep. Ondanks deze zakelijkheid had het botaniseren voor Rousseau een sterke emotionele betekenis, die hem hielp zich staande te houden in een als vijandig ervaren mensenwereld.⁴ Deze opstelling van Rousseau sprak Harmsen aan, evenals diens kritiek op de dominante christelijke visie op de natuur.

De christelijke leer zag de natuur als 'lager', in tegenstelling tot het 'hogere' bovennatuurlijke. Terwijl in de natuurkrachten de duivelse machten en vleselijke lusten scholen, golden het geestelijke en goddelijke als 'hoger'. Dit heeft geleid tot een natuurvijandigheid, waarin slechts enkelingen liefde voor de natuur konden opbrengen en daarbij vaak de nodige weerstand ondervonden. Voorbeelden van dergelijke uitzonderingen zijn Franciscus van Assisi, Guido Gezelle en Teilhard de Chardin. In het vroege socialisme daarentegen kreeg de natuur een positieve klank, in de zin dat ze als voorbeeld voor de mens gold. Het socialisme trad hiermee in het voetspoor van Rousseau, voor wie tegenover het gekunstelde, onechte en ont-aarde van de menselijke samenleving, het waarachtige en goede van de natuur stond. In aansluiting hierop kwamen bepaalde socialisten en feministen tot de overtuiging dat arbeiders, kinderen en vrouwen dichter bij de natuur stonden dan

de mannelijke burgerij. Hierdoor kon zich ook een ontwikkeling in gang zetten waarbij het traditioneel christelijk denken over natuur als een vaststaand gegeven plaatsmaakte voor de natuur als doorgaande evolutie. De evolutietheorie werd een wapen in de opkomende strijd van atheïstische socialistten. Sommige vrijdenkers, zoals Franz Junghuhn, de wegbereider van vrijdenkersvereniging De Dageraad uit 1855, waren tevens kenners van de natuur en gaven uiting aan hun liefde ervoor. Junghuhn had in Indonesië uitgebreid natuuronderzoek gedaan en in samenhang daarmee zijn filosofische opvattingen uitgewerkt.

De (her)ontdekking van de natuur in navolging van Rousseau was een algemene aangelegenheid, met in Nederland slechts een zwakke band tussen natuurbeweging en arbeidersbeweging. De natuurstudie maakte tegen het einde van de 19e eeuw een democratiseringsproces door. De onderwijzer Hendrik Heukels, die geen academische vorming had en in 1883 de *Schoolflora voor Nederland* uitbracht, kon door de toenmalige sociale verhoudingen alleen aspirant-lid van de deftige Nederlandsche Botanische Vereeniging worden. Tot de opkomende natuurbeweging die een groot publiek wilde bereiken, hoorden onderwijzers als Jan Hof, die vanaf 1894 een eigen natuurtijdschrift uitbracht, en Eli Heimans en Jac. P. Thijssse, die stadsbewoners op het mooie van natuur en landschap wezen, generaties onderwijzers en onderwijzeressen gevoel voor de natuur bijbrachten, eveneens een blad uitgaven – het nog bestaande *De levende natuur* – in 1899 een geheel van plaatjes voorziene flora samenstelden en in 1901 de oprichting van de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging (NNV) mee vorm gaven. De flora uit 1899 was de *Geïllustreerde Flora van Nederland*, samengesteld door Heimans, H.W. Heinsius en Thijssse. In een herdenkingsrede in 1921 herinnerde Heukels, de eerste NNV-voorzitter, aan de avond ‘toen mijnheer Heinsius en ik, na afgedaan te hebben, wat ons samenriep, nog wat napraatten en toen het bleek, dat wij beiden er wel eens over hadden gedacht, dat er meer moest worden gedaan om de biologische wetenschap te populariseren. Maar toen kwamen ook alras allerlei vragen op: zou het oogenblik er nu reeds zijn, om een krachtige Vereeniging te kunnen grondvesten, zou men de beoefenaars der biologische wetenschap er toe kunnen krijgen hunne krachten te wijden aan die popularisatie?’⁵

Tot de weinigen uit de sociaaldemocratische arbeidersbeweging die politiek besef met liefde voor en kennis van de natuur combineerden, behoorde Henri Polak, de leider van de diamantbewerders. Hij zette zich in voor het behoud van het Naardermeer, verdedigde in de Tweede Kamer vanaf 1913 de natuurbescherming en zorgde ervoor dat ‘zijn’ diamantbewerders de natuur leerden waarderen. Maar het duurde nog tot begin jaren 1920 voordat onder sociaaldemocraten een natuurvriendenorganisatie van de grond kwam. Kijken we naar de samenstelling van de natuurorganisaties die zijn opgericht, dan blijkt dat onder de leden van de natuurbeweging nauwelijks arbeiders voorkwamen en dat vrijwel allen afkomstig waren uit de burgerij. In de natuurbeweging bleven arbeidersklasse en burgerij gescheiden.⁶

Dat Ger Harmsen (1922-2005) een boek over natuurbeleving en arbeidersbeweging schreef, had alles van doen met zijn eigen natuurliefde en een gevoelde verwantschap met Rousseau.⁷ Als dertienjarige jongen had Harmsen in de natuur een extatisch gevoel beleefd dat zijn leven ingrijpend veranderde. Hij begon een dagboek bij te houden, waarin hij nieuwe natuurvondsten noteerde en de jaarcyclus van de natuur volgde. In zijn herbarium legde hij momenten van intense beleving vast. Aan zijn lidmaatschap van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie hield hij een levenslange passie voor mossen over en in zijn dissertatie over de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940, *Blauwe en rode jeugd*⁸, kwam de opkomst van de natuurbeweging ruim aan bod. Harmsen vergeleek zijn eigen persoonlijke ontwikkeling al vroeg met die van Rousseau: 'Net als bij Rousseau vergoedde de natuur het gemis aan menselijke omgang.'⁹ Ook toen hij zijn boek over natuurbeleving concipieerde en later toen hij zijn herinneringen *Herfsttijloos* schreef, is die identificatie met Rousseau merkbaar. Op een voettocht in de Dordogne maakte hij de ene aantekening na de andere: 'Ondertussen las en herlas ik *Les rêveries du promeneur solitaire* van Rousseau. Zelden heb ik me zo verwant met een denker gevoeld. Hij was van dezelfde leeftijd als ik toen hij deze overpeinzingen en herinneringen opschreef en voor het botaniseren had hij dezelfde hartstocht. Zelfs onze passie voor de mossen deelden we.'¹⁰

Hoewel Rousseau in *Natuurbeleving en arbeidersbeweging* en in *Herfsttijloos* een duidelijke plaats heeft gekregen, wilde Harmsen een artikel schrijven over de natuurbeleving van Rousseau en diens passie voor mossen. Hij werkte er in 1988-1989 aan, ging er in 1996 mee verder en was er vóór zijn overlijden in 2005 opnieuw mee bezig. De tekst die hier wordt afgedrukt, komt uit zijn nalatenschap. Hoewel gedeels afgerond, waren de paragrafen 8 en 10 niet uitgewerkt. Met een groepje historici, familieleden en veldbiologen hebben we de tekst zo goed mogelijk voor publicatie gereedgemaakt, door het controleren van citaten en de zorg voor een zo consistent mogelijke vertaling daarvan.¹¹ Op enkele plaatsen is de tekst aangevuld met verwijzingen naar andere publicaties.